

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82.0:[81'22+81'42]

Погребняк І. В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

СЕМІОТИЧНА ТЕОРІЯ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

У статті зроблено спробу окреслити різні підходи семіотичної теорії в аналізі літературних текстів, зокрема й дискусійні точки зору, що є природним у роботах пошукового характеру. Зосереджено увагу на ключових наукових дискурсах семіотичної теорії в літературознавстві в працях У. Еко, Ю. Лотмана, А. Греймаса, Р. Барта, Ю. Крістевої та ін. Розглянуто категорії «знак», «значення», «смысл» як літературознавчі дефініції в контексті семіотичної традиції.

Ключові слова: семіотика, літературознавство, знак, смысл, декодування, дискурс.

Постановка проблеми. Первинний зв'язок між семіотикою й літературою зустрічаємо на перетині критики, критичної теорії чи просто теорії. В основному це стосується теорії знаків (семіотики) як теоретичної та методологічної основи, моделі і структури аналізу, критики в мистецтві та гуманітарних науках, зокрема в літературознавстві. Зацікавлення семіотикою актуалізується з другої половини ХХ століття у зв'язку з інтерпретацією літературних текстів у контексті культури. Роль семіотики в літературній критиці полягає в установленні ключових теоретичних моделей, які можуть дати уявлення про зв'язок текстів з більш широкими смисловими структурами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХІХ століття швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр висунув теорію щодо дисципліни «simiologie», яка мала вивчати й пояснювати природу та функцію знаків, зосереджуватись на мові як основі системи знаків, але водночас пропонувала б розширити сферу локації в контексті невербальних знаків. Американський філософ Чарльз С. Пірс також декларував науку про знаки, яку назвав семіотикою (послугуючись правописом Джона Локка). У контексті вказаних підходів і пропозицій семіотика поступово перетворювалась у складну й перспективну дисципліну вивчення генези продукування та інтерпретації знаків, що отримала назву «семіоз». Фундаментальними дослідженнями семіотичної

теорії в літературознавстві традиційно вважають праці У. Еко, К. Леві-Строса, Ч. Морріса, Ч. Пірса, Ф. де Соссюра М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Ю. Крістевої та інших науковців.

Постановка завдання. Мета статті – спробувати окреслити різні підходи семіотичної теорії в аналізі літературних текстів, зокрема й дискусійні точки зору; зосередити увагу на ключових наукових дискурсах семіотичної теорії в літературознавстві в працях У. Еко, Ю. Лотмана, А. Греймаса, Р. Барта, Ю. Крістевої та ін.; розглянути категорії «знак», «значення», «смысл» як літературознавчі дефініції в контексті семіотичної традиції.

Виклад основного матеріалу. Літературознавча семіотика формувалася як одна з альтернативних моделей гуманістики в 60–80 роках ХХ століття. Семіотичне бачення літератури (ширше – культури) дало змогу науковцям вийти за межі ідеологічних штампів і кліше, сприяло осмисленню мистецьких явищ в іманентних категоріях опису, аналізу, інтерпретації. Літературна семіотика розглядає тексти як самореференціальні (автопоетичні) знакові системи, які дають змогу аналізувати структури й коди. У контексті методології семіотика забезпечує аналіз літературного тексту й теоретично може бути зарахована до естетичної характеристики літератури. Деяких представників літературної семіотики зараховують до структуралістів чи формалістів, тому науково-історична від-

мінність щодо їхнього походження ускладнена. Підходи до літературної семіотики також різноманітні: Ролан Барт представляє постструктуралістську позицію та підкреслює двозначність твору; Умберто Еко уточнює тезу Р. Барта про важливість безмежної відкритості літературних творів і трактує їх як взаємодію свободи й детермінізму: з одного боку, текст повинен мати структуру, інакше «не було б ніякого зв'язку, а тільки випадкова стимуляція випадкових реакцій» [10, с. 155], з іншого – читач вирішує, які коди та семантичні кордони можна використати до тексту, що впливає на подальше оновлення значень у процесі читання. Структураліст Альгірдас Дж. Греймас пропонує відновити семантично глибинну структуру в аналізі різноманітних смислових та ієрархічних рівнів тексту. Незважаючи на деякі відмінності трактовок, схоже, існує консенсус у поглядах на естетичні об'єкти як системи знаків, які використовують іншу систему знаків як форму: у випадку літератури це досить складне поліфонічне смислоутворення. Завданням семіотики може вважатися виявлення конотацій, які відповідають за естетичну структуру через «поверхню» лінгвістичних знаків. Р. Барт в аналізі розширює кордони тексту, розглядаючи конотації як посилання до літературних знаків поза текстовою структурою. Існують також методологічні підходи, що спираються на теорії А. Греймаса і Ю. Лотмана, конотації та інші структури (лексичні, графічні, метричні, фонологічні) текстового аналізу, причому типові літературні принципи називають конвергенцією висловлювань і змісту, двозначності, відчуження, самореференції й повторення. Проте варто враховувати, що ці принципи не є універсальними чи виключно дієвими в літературі: текстові протиріччя можуть представляти естетичний принцип в аналізі тексту. Оскільки кожне слово визначається тим, що воно «пов'язане з низкою формальних структур з іншими словами, літературний текст є найскладнішою формою дискурсу: він конденсує в невеликому просторі кілька систем, кожна з яких має власне напруження, паралелізми, повторення, опозиції й кожна з яких постійно змінює іншу» [4, с. 81].

Європейська семіотика сформована в 50–60-х роках ХХ століття на перетині лінгвістики (Р. Барт, Греймас), антропології (К. Леві-Строс), літературної критики («нова критика»), математичної логіки й формальних течій. У подальшому певна частина досліджень під впливом

теорії комунікації отримала назву «семіологія», водночас значна кількість наукових доробок розвивалась у контексті семіотики, заснованій на принципах «семантики» мови, текстів чи зображень. За цієї перспективи семіотичний аналіз текстів ґрунтується на тому, що мова, а не тільки макрознак чи множинність знаків є процесом значущості, що підтримується висловлюванням. Теорія семіотики виконує функцію обліку артикуляції дискурсу, що закодований у цілісності смислу і для дешифрування якого необхідно сегментувати значення. Один із можливих методів полягає в розпізнаванні в кожному тексті певної кількості формальних одиниць, межі яких визначаються різними «розривами» (просторовими, тимчасовими, актуарними), що можуть ідентифікуватися шляхом читання. Такий підхід хоча й має істотні переваги, проте обмежений кордонами: він у підсумку відповідає на питання про «мінімальні одиниці» й, отже, об'єднує поділ на знаки. З метою більш глибокого розуміння об'єкта та збереження автентичності семіотична теорія обирає інший тип сегментації, який установлює набір рівнів значень від абстрактних до конкретних; ці рівні є структурами семантичних елементів – актантними, модальними, наративними, тематичними, фігуративними [5, с. 1]. Така семіотична теорія використовується для аналізу текстів, значущих множин, змінних дискурсів, а не тільки для знаків. Цілком природно, що виникає певна зацікавленість літературним текстом щодо вибору методів (зокрема формальних). У цьому сенсі літературна семіотика є «структурною антропологією» літературного тексту, проте такі підходи, попри їх новизну, неповністю задовольняють фахівців літератури. Поступово семіотика стає семіотикою дискурсу, тобто повертається до генези. З метою окреслення теорії значимих множин, а не теорії знаку потрібно було розробити інструментарій, який давав змогу зрозуміти дискурс у процесі самовираження, пропонував власні форми, при цьому відходив від уже встановлених і визначених штампів, структур, шаблонів, ситуацій і комбінацій. Так семіотика відновлювала своє місце в акті вимови, а не тільки в уяві оповідачів, спостерігачів тощо. На думку Ж. Генінаска, «тоді він (текст) зможе наблизитися до літературного дискурсу не тільки як заява, що містить конкретні форми, а і як конкретне висловлювання, «літературне слово» [5].

Р. Барт зазначає, що література – це мова, тобто система знаків, проте мова особлива, наді-

лена не тільки комунікативною функцією, а й художньою. Відомо, що розмежування комунікативної й художньої функцій мови, запропоноване ще в роботах Празького лінгвістичного гуртка, лежить в основі розуміння специфіки поетичної мови (*le discours poétique*) майже всіх прихильників структурно-семіотичних досліджень, які вважають, що поетична мова виникає як результат накладення на мову природну мов особливих, «анормальних» (Т. Ван Дейк), що руйнують структуру комунікативних мов (Ю. Крістева) або саму систематику мов (М. Арріво). Р. Барт – більш традиційний і менш категоричний у своїх судженнях – говорить скоріше про співіснування цих мов: «Якби у слів був тільки один смисл, той, який зазначений у словнику, якби інша мова не розхитувала й не розкріпачувала достовірності мови, не було б і літератури» [2, с. 16]. Учений незмінно виступає проти концепції мови як інструменту, вважаючи, що мова – це самодостатня цінність, яка повинна стати предметом вивчення, а не тільки засобом вираження чогось важливого і прекрасного. Тому його цікавить не закладене в мові повідомлення, а сама система його передачі: «Я слухаю лише вибух повідомлення, а не саме повідомлення» [2, с. 16].

У творі мистецтва Р. Барт відмовляється бачити те, що лежить поза ним. Майже неможливо торкнутися питання про літературну творчість не постулюючи існування певних відносин між твором і чимось відмінним від нього. Протягом довгого часу вважали, що це ставлення має причинний характер, що твір є «продуктом»: звідси критичні терміни «джерело», «генезис», «відображення» тощо. Це уявлення про творчі відносини виглядає не дуже переконливим: або пояснення стосується незначної частини твору і є тимчасовим, або воно пропонує ставлення загальне, що викликає безліч заперечень. Тому ідея продукту поступається місцем ідеї знака: твір нібито є знаком чогось поза ним; критика в такому випадку полягає в дешифруванні значення, в розкритті його частин і головним чином прихованої частини – позначуваного. Мова, отже, йде про те, щоб «відкрити» твір, але не як наслідок певної причини, а як позначуване певного позначуваного» [3, с. 157–158]. Отже, Р. Барт висуває як об'єкт дослідження проблему вироблення смислу. Займаючись переважно не стільки власне семіотикою, скільки її використанням щодо аналізу конкретного матеріалу, Р. Барт концентрує увагу на проблемі множин-

ності смислу літературної мови. Ця проблема вважається однією із центральних у семіотичних дослідженнях літератури, її розроблення (вивчення складності, багатоаспектний зміст естетичної інформації, яка закодована у творі мистецтва) можна вважати заслугою літературознавчої семіотики. Найтісніше вона пов'язана з дослідженнями багатозначності природних мов і, по суті, є частиною цих досліджень, ними визначеної й обумовленої. На це свого часу (в книзі 1966 року «Критика і істина») звертав увагу Р. Барт, відсилаючи до робіт А. Греймаса та його теорії ізотопії мови. Установка на множинність смислу літературного твору виявляється центральною в підході Р. Барта до аналізу: «Ступінь концентрації» множинності часто слугує основним критерієм оцінювання твору, її демонстрація часом стає основним завданням аналізу» [3].

Теорія багатозначності мови, поширена в семіотиці, розроблялася в працях А. Греймаса, учні якого широко застосовували її в аналізі літературного твору. А. Греймас рішуче відкидав уявлення про природну мову як денотативну систему й опис змісту «як лінійного й однопланового поєднання значень у текстах і мові» [6, с. 17]. Ця точка зору поширювалась ним і на концепцію мови, причому не тільки на мову художню, а й на мову загалом. Важливим завданням опису будь-якого тексту А. Греймас уважав «пошуки об'єктивних умов для встановлення ізотопії, що робить можливим читання» [7, с. 94]. Поняття «ізотопії» отримало широке розповсюдження у французькій семіотичній літературі й уведено в науковий обіг А. Греймасом у книзі «Структуральна семантика» (1966) у зв'язку з потребою опису «цілісності значення, що міститься в певному повідомленні» [8, с. 53]. Очевидно, цей критерій цілісності треба сприймати як зворотній бік принципу множинності й конотативності мови, а певну рівновагу між ними – як основу, що організовує одиницю (яка розглядається) або частину. До визначення поняття «ізотопія» А. Греймас звертався неодноразово, уточнював і розвивав його. У «Структуральній семантиці» він подає не стільки визначення, скільки опис, виходячи з того, що «ієрархічна сукупність значення створює ізотопне повідомлення» [8, с. 69].

У статті «До теорії інтерпретації міфічного оповідання» А. Греймас зазначає: «Під ізотопією ми розуміємо надлишкову сукупність семантичних категорій, яка робить можливим цілісне

(uniforme) прочитання оповідання, прочитання, що є результатом окремих часткових прочитань висловлювань (*des enonces*) і наслідком встановлення їх двозначності (*l'ambiguite*), при тому, що це встановлення прагне до пошуку шляхів єдиного прочитання» [6, с. 188]. У цьому визначенні, яке прагне до точності наукової дефініції, недостатньо встановлене значення двох термінів – «цілісне» й «часткове» прочитання. Контекст досліджень А. Греймаса дає можливість уявити їх зміст, але конкретика, яка виключає їх різнобічне трактування, відсутня. Пізніше А. Греймас подає інше визначення поняття «ізотопія»: «Надмірний пучок семантичних категорій» [1, с. 12]. Згодом А. Греймас зазначає: «Під ізотопією зазвичай розуміється пучок надлишкових семантичних категорій, що становлять нижчий рівень мови, що розглядається» [6, с. 10]. Роздуми А. Греймаса про ізотопію мови зумовлені й породжені його переконанням у тому, що смисл не є лінійним та одноплановим ланцюгом значень у тексті або мові. При цьому А. Греймас рішуче виступає проти теорії «нескінченності можливих прочитань», яка, за його словами, тяжіє до заперечення можливостей будь-якого наукового аналізу літературного твору: «... можливі прочитання і справді можуть бути «нескінченними», але ці варіації виявляють лише здібності читачів, не «руйнуючи» й не «деструктуралізуючи» текст» [6, с. 18]. А. Греймас рішуче застерігає й від заміни серйозного вивчення конотативних мов грою, до якої часто вдаються, «відкриваючи той чи інший ізольований конотант і одразу приходячи в захват від знайденої глибини» [6, с. 94].

Методика аналізу конотацій у Р. Барта менш сувората та послідовна, ніж у А. Греймаса, що ґрунтується на вторинності конотативних систем щодо денотативних, що містять деформулюючий характер. А. Греймас стверджує: «Єдино можлива процедура полягає в розгляді денотативної системи як непрозорого об'єкта, носія вторинних значень, які й належить розшифрувати» [6, с. 94]. Теорія ізотопії тексту має, безумовно, безпосередній стосунок до вивчення тексту. Це одна зі спроб проникнення в таємниці творення, декодування, розуміння «механізму» виникнення образу.

По суті, ці самі проблеми – розуміння смислу тексту – постають у роботах Юлії Крістєвої, теоретичні позиції якої відмінні від Р. Барта й А. Греймаса. У центрі уваги Ю. Крістєвої –

вивчення процесу продукування смислу, об'єкт її досліджень – текст, незалежно від того, є він літературним, політичним, релігійним тощо. На думку Ю. Крістєвої, процес продукування смислу, а не його кінцевий результат можна досягнути лише відмовившись від вивчення знака й опису структури як центральних моментів дослідження, руйнуючи «непрозорість знака» та «демонтуючи» структуру, щоб, «пройшовши крізь них, відкрити нескінченні нашарування ознак, що не зводяться до ефекту структури» [9, с. 211]. Вивчення семіотикою різних значущих систем, її звернення до методів логіки, математики, лінгвістики не дає, зазначає Ю. Крістєва, очікуваного результату, не оприявнює процесу продукування смислу, якщо семіотика не спирається на теорію означуваного, створену З. Фройдом.

Концепція глибинної та поверхневої структури, що поширена в семіотичній літературі, має нюанси в трактуванні Ю. Крістєвої. На відміну від А. Греймаса, Ю. Крістєва вважає, що генотекст – результат процесу нескінченної генерації та змін досмислових диференціальних елементів і тому не може спиратися на суб'єкт, який завжди є «суб'єктом сенсу». Ю. Крістєва зауважує: «Генотекст – це та зона, в якій суб'єкт зникає, руйнується або, навпаки, народжується з тим, щоб у певний момент запропонувати комунікації кінцевий продукт – висловлювання, яке має смисл» [9, с. 216]. У цій спробі поєднання семіотики з фрейдизмом, точніше, у спробі посилити семіотичний аналіз за рахунок уведення основ психоаналізу відчувається тенденція до поєднання позитивістських абстракцій з тенденціями антираціоналістичними, що апелюють до підсвідомого.

Висновки і пропозиції. Отже, семіотична теорія може вважатися одним із основних інструментів літературознавства, оскільки пов'язує літературний текст із «усесвітом знаків», а отже, з мережею знакових систем, які взаємодіють, щоб проникнути в текст із його конкретними історично обґрунтованими значеннями. Літературні критики семіотичної традиції зазвичай екстраполують літературний текст на більш широкий дискурс культури, в якій він був створений, і на більш універсальні структури, властиві йому. Європейські школи літературної семіотики зосередилися на риторичній структурі текстів, розглядаючи це як основний засіб характеристики літературних текстів.

Список літератури:

1. Revue internationale des sciences sociales, 1967. Vol. XIX. № 1. P. 12.
2. Barthes R. Sade, Fourier, Loyola. Paris, Seuil, 1971. P. 16.
3. Barthes R. Sur Racine. Paris, 1963. P. 157–158.
4. Eagleton T. Einführung in die Literaturtheorie, 2. Aufl., Stuttgart 1992. P. 81.
5. Geninasca J. La parole littéraire. Paris, P.U.F., 1997. 293 p.
6. Greimas A. Du Sens. Paris, Seuil, 1970. P. 10–188.
7. Greimas A. Essais de semiotique poetique. Paris, Mame, 1973. P. 94.
8. Greimas A. Semantique structural. Presses Universitaires de France, 2002. P. 53–69.
9. Kristeva J. Quelques problemes de semiotique litteraire a propos d'un texte ie Mallarme “Un coup de des”. Essais de semiotique poetique. Paris, Seuil. P. 211–216.
10. Umberto Eco. Semiotik. Entwurf einer Theorie der Zeichen, München 1987. P. 155.

СЕМИОТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

В статье сделана попытка определения различных подходов семиотической теории в анализе литературных текстов, в том числе дискуссионные точки зрения, что является естественным в работах поискового характера. Сосредоточено внимание на ключевых научных дискурсах семиотической теории в литературоведении У. Эко, Ю. Лотмана, А. Греймаса, Р. Барта, Ю. Кристевой и др. Рассмотрены категории «знак», «значение», «смысл» как литературоведческие дефиниции в контексте семиотической традиции.

Ключевые слова: семиотика, литературоведение, знак, смысл, декодирование.

SEMIOTIC THEORY IN LITERATURE STUDIES

The article attempts to determine different approaches to semiotic theory in terms of the analysis of literary texts including controversial views, which are natural for research works. It focuses on the key scientific discourses of semiotic theory in literature studies of U. Eco, Y. Lotman, A. Greimas, R. Bart, Y. Kristeva, and others. It considers categories “sign”, “meaning”, “sense” as literary definitions with reference to semiotic tradition.

Key words: semiotics, literature studies, sign, sense, decoding, discourse.